

Herinneringsoorlog

IDO DE HAAN

Warschau beantwoordt nauwelijks meer aan de vooroordelen over de grauwe stad van het Oostblok. Tien jaar na de val van de Muur staan veel gebouwen fris in de verf. De straatborden zijn net nieuw, de winkels zijn er chiquer dan in de PC Hoofstraat en minstens zo duur. Zelfs de stalinarchitectuur van de meeste woonblokken krijgt in het zonlicht van de nazomer iets lieflijks. Weliswaar is de strijd tegen de betonrot op sommige plekken een verloren zaak, maar het vele groen van grasveldjes en parken geeft grote delen van de stad het aanzicht van de tuinsteden. Zelfs de mensen zijn aardiger dan verwacht op basis van de verhalen over de lompe Poolse omgangsvormen.

Hoezeer ik mij er ook op mijn gemak voel, ik houd het ongemakkelijke gevoel dat ik mijn zintuigen in deze stad niet kan vertrouwen. Wat je ziet is niet wat het lijkt. In 1945, na zes jaar oorlog, stond er van Warschau geen muur meer overeind. Hele delen van de stad waren met de grond gelijkgemaakt, eerst door de Duitse legers op hun veroveringstocht naar het oosten; toen door het Duitse bewind, dat een ruimtelijke scheiding tussen joden, Polen en Duitsers in de stad afdwong en uit vrees voor de opstandige Varsovianen streefde naar een 'reductie van de omvang van de stad'; twee opstanden leidden tot verdere vernielingen en het Rode Leger vernietigde op zijn intocht wat er nog restte van de gebouwen.

Vrijwel alles wat er nu staat, is sinds 1945 nieuw neergezet. Deels kreeg het nieuwe Warschau vorm in boulevards, breed genoeg om het roekeloze rijgedrag van de Poolse automobilisten op te vangen. Maar voor een ander deel doet de stad authentiek oud aan. Met een verbazingwekkende koppigheid is de oude stad in de eerste vijftien jaar na 1945 herbouwd. 'We zetten het precies zo terug als het stond en we hebben het er niet meer over', zo lijken de Polen te hebben gedacht. Dat is op het oog goed gelukt: de straten rond het Rynekplein zien er net zo uit als andere geresatureerde binnensteden. Het is alleen de wetenschap dat al deze huizen pas onlangs zijn neergezet, waardoor je het gevoel krijgt in een filmdecor rond te lopen.

Maar het was niet de oude stad die de zintuigen het meest op de proef stelde. Veel problematischer vond ik het voormalige joodse getto, al was het maar omdat ik vanuit professioneel oogpunt geacht werd daarover na te denken. Als deelnemer aan de conferentie over *Europe under nazi rule and the holocaust*, georganiseerd door Yad Vashem, het Joods-Historisch Instituut en de Universiteit van Warschau, werd ik dagen achtereen gedrukt op de misdrijven die zich om mij heen hadden afgespeeld. De conferentiezaal stond aan de rand van het voormalige getto, waar de Poolse jo-

den uit de wijde omgeving van Warschau werden samengedreven, bijeengepakt en uitgehongerd. In april 1943 brak in het getto een opstand uit, die na een maand van straatgevechten werd onderdrukt. Het getto werd toen ‘geliquideerd’, zoals het met het eufemisme van de vervolgers nog steeds wordt aangeduid. De joden werden afgevoerd naar het verderop gelegen Treblinka, en naar Auschwitz, en het getto zelf werd geheel met de grond gelijk gemaakt.

In dit deel van de stad volgde de nieuwbouw van na 1945 zelfs niet meer het oorspronkelijke stratenplan. Afgezien van enkele monumenten, enkele vrijwel onvindbare restanten van de drie meter hoge muur die het getto omgaf en één overgebleven synagoge, herinnert weinig meer aan de moord die daar plaatsvond. Toch is de vervolging en vernietiging van de joden in Polen niet volledig uit de mentale en materiële plattegrond van de stad gewist, integendeel zelfs. Sinds het eind van de jaren tachtig is er een reeks kleinere monumenten opgesteld, die loopt vanaf het ‘monument voor de helden van het getto’ naar de *Umschlagplatz*, opnieuw een ingeburgerd eufemisme, voor de ‘overslag’ van menselijk materiaal van het getto naar Treblinka. Een paar honderd meter verderop staat nog een monument, met gebogen rails, de plaatsen van vernietigde gemeenschappen in de bielzen gekerfd, en een vee-wagen met gestileerd opeengepakte figuren. Dat zijn bekende beeldelementen – zie bij voorbeeld het Westerborkmonument van Ralph Prins – tot je je realiseert dat de figuren voor het overgrote deel bestaan uit kruisbeelden, met daartussen een enkele davidster. Dan blijkt dat het monument niet de joden betreft, maar honderdduizenden Polen die direct na 1945 door de Russen naar het oosten gedeporteerd zijn. Dat geeft te denken, niet alleen omdat die deportaties tot voor kort ongenoemd waren gebleven, maar ook omdat hier op onbeschaamde wijze de beeldtaal van de jodenvervolging is geannexeerd, en het blijkbaar nodig en nuttig werd geacht juist dit beeldprogramma te kapen.

Een blik op de herinneringsarbeid in het naoorlogse Warschau maakt duidelijk dat het niet zo vreemd is dat juist deze beelden zo krachtig zijn. De vervolging en vernietiging van de joden heeft in Polen altijd in het centrum van officiële en publieke herdenkingen gestaan. Het in de jaren vijftig onthulde monument van Rapoport, midden in het voormalige getto, vormde het toneel van officiële oorlogsherdenkingen en de biechtstoel van internationale politici als Willy Brandt, Jimmy Carter en Paus Woytila, die daar allen het hoofd kwamen buigen voor de misdaad die het monument in herinnering hield. De betekenis van het monument werd eens te meer onderstreept, doordat de oppositionele vakbeweging Solidariteit het beschouwde als een uitgelezen plaats om het gezag uit te dagen. De val van het communistisch bewind leidde in eerste instantie dan ook tot een verhevigde belangstelling voor de jodenvervolging in Polen, tot het herstel van joodse begraafplaatsen en synagogen en tot de verdere ontwikkeling van het Joods-Historisch Instituut. De genoemde conferentie, gelijktijdig met de herdenking van het zestigste jaar na de Duitse inval, trok veel belangstelling van politici en de media.

Met name in de conservatieve en katholieke pers werd echter negatief gereageerd op het thema van de conferentie: de houding van de plaatselijke bevolking en de niet-Duitse autoriteiten tegenover de jodenvervolging. De gehele eerste dag van de conferentie was gewijd aan Polen, en het was onvermijdelijk dat daarbij vooral de

katholieke kerk in een weinig gunstig daglicht werd gesteld. Hoe omstreden dit aspect van de Pools-joodse geschiedenis is, was al eerder duidelijk geworden uit de rellen rond het karmelitesenklooster en de verzameling kruisbeelden in Auschwitz. Deze strijd is na de val van het communisme opgelaaid. De ene geschiedenis haalt hier de andere in: de herinnering aan de jodenvervolging moet sinds de ondergang van het communisme concurreren met de geschiedenis van de communistische onderdrukking van het Poolse volk. Pas enige jaren geleden werd er een groot, en tamelijk wanstaltig monument onthuld ter herdenking van de tweede opstand, die begon op 1 augustus 1944. Deze opstand kreeg vóór 1989 weinig aandacht, omdat anders de relatie met de Sovjet-Unie in gevaar zou komen. Immers, de tweede opstand eindigde in een bloedbad, met name doordat de Varsoviënen bedregen werden in hun verwachting dat het Rode Leger, dat de grens van de stad genaderd had, te hulp zou schieten. Dat verklaart ook de eerder zo centrale plaats van de herdenking van de opstand van het getto: niet alleen was deze opstand onmiskenbaar heroïsch, maar door de marginale rol die daarin was gespeeld door het Pools-nationale verzet was de getto-opstand beter in te passen in de communistische herinneringspolitiek.

Op deze manier valt de historische ervaring van de meeste Polen langs verschillende breukvlakken uiteen: niet alleen het begin en einde van de oorlog in 1939 en 1945 vormden een breuk, maar daarbinnen vormen de opstanden van 1943 en 1944 weer andere scheidslijnen. Omslagen in die herinnering waren er bovendien niet alleen in 1948, toen de communisten de macht overnamen, en in 1989, toen ze die weer verloren. Breuken in het collectieve geheugen ontstonden ook tijdens de destalinisatie van 1956, toen er een Pools-nationaal communisme tot ontwikkeling kwam dat zich keerde tegen de 'joodse dominantie', zowel in het westerse kapitalisme als in het naoorlogse communisme. Waar elders in de wereld de jodenvervolging meer in het centrum van de belangstelling kwam te staan, was zij in de jaren zestig en zeventig in Polen juist taboe. Pas aan het begin van de jaren tachtig, toen het antisemitisme van het bewind een van de punten van kritiek van de oppositionele beweging werd, kreeg het lot van de Poolse joden opnieuw aandacht.

Die herinnering wordt, behalve door binnenlandse verschuivingen, ook gevoed door internationale ontwikkelingen; in dit verband gaat het dan vooral om de massale vormen die het *holocaust research* heeft aangenomen. Ook hier is sprake van een concurrentieslag. De mede-organisator van de conferentie Yad Vashem, in Israël zonder blikken of blozen aangeduid als *remembrance authority*, leidde ondanks deze opmerkelijke politonele taak een nogal kwakkelend bestaan. Sinds in de Verenigde Staten aan het begin van de jaren negentig de *holocaust studies* een hoge vlucht hebben genomen, is daar verandering in gekomen. Met name het internationaal zeer actieve *United States Holocaust Memorial Museum* in Washington werd door de leiding van Yad Vashem als een bedreiging opgevat. De organisatie van de conferentie, de eerste die Yad Vashem buiten Israël organiseerde, was een eerste poging die dreiging te beantwoorden.

Yad Vashem heeft zichzelf altijd een zionistische opdracht gesteld: sinds de oprichting, al in 1942, toen het merendeel van de Europese joden nog in leven was, had het tot doel te boekstaven dat er voor de joden in de diaspora geen toekomst was.

Die visie viel op ironische wijze samen met de bedoelingen van het Joods-Historisch Instituut in Warschau, dat de conferentie wilde organiseren om juist opnieuw een plaats voor de joodse herinnering in Polen in te ruimen. De grootste tegenspeler daarin was het door de katholieke kerk gesteunde Poolse nationalisme. De conferentie stond daardoor al snel in het teken van de onverzoenbaarheid van christendom en jodendom, die voor de zionisten altijd al evident was. Zoals de wetenschappelijke directeur van Yad Vashem, Yehuda Bauer, in een donderpreek aan het eind van de conferentie duidelijk maakte, was na tweeduizend jaar ontwikkeling van een leer die met liefde begon, het volk waar die leer uit voortkwam geslachtofferd. 'Gedoopte heidenen! Gedoopte heidenen hebben de moord uitgevoerd op het uitverkoren volk, waarvan de lotsbestemming de dood in Auschwitz bleek te zijn!', zo bulderde Bauer. Vanuit zionistisch perspectief was dat een begrijpelijk standpunt, maar of het de Pools-joodse verhoudingen goed deed is de vraag.

Zo is 'de oorlog' nog steeds inzet van strijd, tussen Polen onderling, tussen joden en niet-joden, tussen wetenschappelijke en commemoratieve organisaties in Polen, Israël en de Verenigde Staten. Die strijd speelt zich niet alleen af in woord en geschrift maar ook in de fysieke ruimte. De straten, pleinen en gebouwen zijn onderwerp van annexatie en tegenbezetting. Tussen de monumenten en beelden, lopend langs oude en nieuwe gebouwen, valt aan een stellingname in die strijd niet te ontkomen. Juist in Warschau, waar alles in korte tijd is ge- of herbouwd, vraagt elke hoek om een stellingname en is elke plek een strijdperk van de herinnering.